

МАРЫЯ КАРНЕЕВА – ПЕТРУЛАН

Марыя Іванаўна Карнеева-Петрулан нарадзілася ў студзені 1892 г. у в. Чубараўка Мічурынскага раёна Тамбоўскай вобласці (Расія) у сялянскай сям'і.

Сістэматычнай сярэдняй адукацыі Марыя Іванаўна не атрымала. У 1911 г. яна экстэрнам здала экзамены на атэстат стала-сці і паступіла на славяна-рускае аддзяленне філалагічнага факультэта Харкаўскіх вышэйшых жаночых курсаў. Праз 5 гадоў яна атрымала дыплом гісторыка рускай мовы і апублікавала ў «Русском филологическом вестнике» сваё першае сур'ёзнае даследаванне, прысвечанае вывучэнню мовы Службовай мінеі 1095 г.

Пасля заканчэння ў 1917 г. аднагадовых Харкаўскіх вышэйшых педагагічных курсаў (па аддзяленні рускай мовы і літаратуры) здольная маладая даследчыца была пакінута пры кафедры рускай мовы для падрыхтоўкі да прафесарскага звання.

Нягледзячы на голад і разруху ў краіне, Марыя Іванаўна самазабыўна займалася навукай. Цэлы год яна правяла ў Маскве, дзе штодня працавала ў архівах і сховішчах рукапісаў сталічных бібліятэк, збіраючы матэрыял для будучай дысертацыі. На жаль, па заканчэнні гэтай працяглай камандзіроўкі ў сувязі са складанымі матэрыяльнымі ўмовамі Марыя Іванаўна вымушана была на нейкі час перапыніць навуковыя пошукі.

Грамадзянскую вайну яна перажыла на Украіне, дзе «займалася ручной працай і навучаннем дзяцей» [2, арк. 6], а ў 1922 г. была залічана аспірантам па кафедры рускай мовы ў Харкаўскі інстытут народнай адукацыі. Адначасова з навучаннем працавала захавальнікам Харкаўскага музея ўкраінскага мастацтва.

У 1925 г. выпускніцу аспірантуры М. Карнееву-Петрулан за-

прасілі заняць пасаду дацэнта кафедры рускай мовы Варонежскага дзяржаўнага ўніверсітэта. У гэты час на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педагагічнага факультэта ВДУ выкладалі такія вядомыя філолагі, як Р. Чуіч (знаўца сербскай славістыкі), І. Плотнікаў (даследчык старажытнарускай літаратуры), Ю. Данилін (спецыяліст па заходніх літаратурах), Л. Цімафееў (у будучым вядомы літаратуразнаўца) і інш.

Аднак з другой паловы 1920-х гг. ва ўстанове (як і ў цэлым у галіне) пачалася барацьба за ідэйную і палітычную чысціню педагагічных кадраў. Яе вынікам сталі ганенні на ўніверсітэцкую інтэлігенцыю, асабліва прафесуру старой дарэвалюцыйнай загартуўкі, якая заўсёды вылучалася незалежнасцю поглядаў на грамадска-палітычнае жыццё краіны. Кіраўніцтвам Варонежскага ўніверсітэта ўкаранялася правядзенне зневажальных справаздач таго ці іншага выкладчыка або цэлай кафедры перад пралетарскім студэнцтвам і грамадскімі структурамі. Гэтыя «чысткі» лічыліся неабходнай перай, важным сродкам барацьбы за марксізм у навуцы і выкладанні [10]. У такіх умовах плённа займацца навукай і выкладаць было складана, таму Марыя Іванаўна, якая, акрамя выкладання, кіравала яшчэ і студэнцкім гуртком выразнага чытання «Жывое слова», у 1931 г. прыняла рашэнне звольніцца з Варонежскага ўніверсітэта і пераехаць у Маскву.

З дазволу Народнага камісарыята асветы ў Маскве некалькі месяцаў М. Карнеева-Петрулан займалася выключна навукова-даследчай працай, пазней была накіравана загадчыкам кафедры рускай мовы і літаратуры ў Арэхава-Зуеўскі педагагічны інстытут. Пасля таго, як у 1936–1937 гг. інстытут быў зачынены, Марыя Іванаўна перайшла на пасаду загадчыка кафедры рускай мовы і літаратуры Іванаўскага педагагічнага інстытута.

У гэты час імя здольнай і глыбокай даследчыцы Карнеевай-Петрулан ужо добра ведалі ў філалагічных колах краіны. У яе актыве былі апублікаваныя ў расійскіх і замежных выданнях працы па метадалогіі фанетычных даследаванняў (1925 г.), па гісторыі славянскіх старадрукаў (1925 г.), па мове маскоўскіх уладых XIV ст. (1937 г.) і «Лествицы 1479 г.» (1931 г.), па прычынах

фанетычных змяненняў у мове (1936 г.) і інш. Добрая тэарэтычная падрыхтоўка і валоданне дзясяткам моў (французская, нямецкая, англійская, беларуская, украінская, польская, чэшская, сербская, балгарская, ідыш) рабіла М. Карнееву-Петрулан запрабаваным спецыялістам [2, арк. 2].

Па запрашэнні Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кіраўніцтва якога хацела павысіць статус установы за кошт прыцягнення вядомых спецыялістаў з-за межаў БССР, найперш з Масквы і Ленінграда, Марыя Іванаўна з 1938 г. пачала працаваць на кафедры рускай мовы БДУ дацэнтам, а пазней прафесарам. Адначасова яна праводзіла навуковую працу ў арганізаваным пры Акадэміі навук СССР навукова-даследчым Інстытуце рускай мовы.

У снежні 1939 г. ВАК Усесаюзнага камітэта па справах вышэйшай школы зацвердзіў М. Карнееву-Петрулан у вучонай ступені кандыдата філалагічных навук і вучоным званні дацэнта па кафедры рускай мовы.

З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны Марыя Іванаўна эвакуявалася ў Маскву, дзе не пераставала займацца навукай.

У сярэдзіне мая 1943 г. Савет народных камісараў СССР прыняў пастанову аб аднаўленні працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта на станцыі Сходня Хімкінскага раёна ў складзе філалагічнага, гістарычнага, біялагічнага, геаграфічнага, фізічна-матэматычнага, хімічнага факультэтаў і дзевяці агульнаадукацыйных кафедраў [8, арк. 15]. Марыя Іванаўна з першых дзён і да канца вайны прымала самы актыўны ўдзел у арганізацыі заняткаў ва ўніверсітэце і працавала на кафедры рускай мовы.

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі і аднаўлення заняткаў у Мінску М. Карнеева-Петрулан была загадчыкам кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства, а пазней – дацэнтам гэтай жа кафедры. У кастрычніку 1945 г. рэктар БДУ Парфён Савіцкі пісаў:

«Карнеева-Петрулан М. І. праявіла сябе як добры, высокакваліфікаваны педагог вышэйшай школы і глыбокі знаўца гісторыі рускай мовы і яе палеаграфіі. Навуковыя працы яе адрозніваюцца стараннасцю даследавання і

высокай эрудыцыяй» [2, арк. 8].

Акрамя таго, Марыя Іванаўна была смелым чалавекам, не пераносіла цемрашальства і неадукаванасці. Пісьменніца Лідзія Арабей успамінала, як М. Карнееву-Петрулан выклікалі ў ЦК і пачалі папракаць, чаму яна ў сваіх лекцыях не цытуе класікаў марксізму. «Дазвольце, – узняла голас маленькая, худзенькая Марыя Іванаўна, – але я не вінаватая, што класікі марксізму нічога не пісалі пра літару *ер*» [1].

Дыяпазон навуковых інтарэсаў М. Карнеевай-Петрулан быў дастаткова шырокі. Шмат часу і сіл яна аддала вывучэнню асаблівасцей мовы і стылю А. Пушкіна, даследавала гісторыю славянскіх старадрукаў, займалася выяўленнем прычын фанетычных змяненняў у мове, апісвала спосабы выражэння катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці ў мове і інш. З прац, прысвечаных беларускай мове, асаблівую ўвагу на сябе звяртаюць некалькі яе публікацый.

У артыкуле «К социальным диалектам Белорусии XVI в.», напісаным на матэрыяле малавядомага пісьмовага помніка старабеларускай мовы – службовай мінеі, якая захоўваўся ў Харкаўскім музеі ўкраінскага мастацтва, падрабязна разглядаюцца некаторыя палеаграфічныя рысы помніка, характарызуецца графіка і правапіс, асаблівая ўвага надаецца адлюстраванню акання ў помніку, паколькі «факты даследаванага помніка таму і маюць значэнне, што прадстаўляюць дадзеную з’яву на адной з ранніх стадый развіцця» [6, с. 186].

У даследаванні «Мова Баркулабаўскага летапісу» М. Карнеева-Петрулан адзначала: «Сярод беларускіх летапісаў, якія дайшлі да нас, Баркулабаўскі па сваёй мове стаіць асобна. Мова іншых летапісаў з’яўляецца своеасаблівым сплавам старой кніжнай мовы з элементамі жывой мовы беларускай. Мова ж Баркулабаўскага летапісу – гэта ў большай сваёй частцы жывая, гутарковая беларуская мова». [4, с. 94]. У працы на канкрэтных прыкладах раскрыты асаблівасці мовы арыгінальных і перапісаных частак летапісу, вывучаны стылістычныя аспекты выкарыстання спрадвечна беларускай і запазычанай лексікі ў тэксце [4].

Сур’ёзнай тэарэтычнай публікацыяй з’яўляецца артыкул «Ад-

люстраванне закона Фартунатава дэ Сасюра ў гаворках рускай і беларускай моў». Аўтар пераканаўча даказвае, што ўжо ў пачатку XIII ст. у заходняй частцы тэрыторыі, заселенай усходнімі славянамі, вельмі выразна адрозніваліся два тыпы гука [o], але таксама аформіліся розныя інтанацыйныя асаблівасці, звязаныя з гэтымі гукамі [3].

Важны вывад утрымліваецца ў грунтоўнай публікацыі М. Карнеевай-Петрулан, напісанай на аснове аналізу смаленскай граматы 1229 г. і прысвечанай гісторыі некаторых фанетычных асаблівасцей беларускай мовы: «Па пытанні цвёрдага [p] і дзекання-цекання найбольш пашыранай з’яўляецца гіпотэза А. Шахматава пра запазычванне гэтых рыс кансанатызму з мовы польскіх плямён. Даная помніца сведчаць, што гэтыя рысы беларускай кансанантычнай сістэмы развіліся ў беларускай мове самастойна. Пачатак іх развіцця адносіцца да пачатку XIII ст., г. зн. да таго ж часу, калі і ў мовах заходнеславянскай сям’і ўзніклі падобныя ж фанетычныя з’явы» [5, с. 131].

Відаць, адно з асноўных месцаў у навуковай спадчыне М. Карнеевай-Петрулан займае капітальная калектыўная праца «Нарысы па гісторыі беларускай мовы», якая выйшла ў 1957 г., але і да нашага часу застаецца найлепшым даследаваннем па гістарычнай граматыцы беларускай мовы. У гэтай кнізе аўтарскім калектывам (А. Бірала, М. Булахаў, А. Жураўскі, М. Жыдовіч, М. Карнеева-Петрулан, В. Крыўчык, Б. Лапаў, Ю. Мацкевіч) зроблена спроба разгледзець развіццё беларускай мовы ў адпаведнасці з трыма асноўнымі перыядамі гісторыі беларускага народа: агульнарускі перыяд, перыяд беларускай народнасці і перыяд беларускай нацыі. Марыя Іванаўна з’яўляецца аўтарам параграфаў, прысвечаных асобным аспектам гістарычнай фанетыкі і марфалогіі. У іх на высокім навуковым узроўні з улікам лепшых традыцый тагачаснага мовазнаўства прааналізаваны асаблівасці інтанацыі ў мове ўсходніх славян (паняцці інтанацыі і націску, інтанацыя доўгіх складоў, інтанацыя кароткіх складоў, інтанацыя складоў з рэдукаванымі галоснымі і складоў з галоснымі няверхняга пад’ёму), вывучана развіццё інтанацыі ў перыяд утварэння мовы беларускай народнасці і ў перыяд утварэння беларускай нацыянальнай мовы. У кнізе М. Карнеева-Пе-

трулан ахарактарызавала паняцце акання, звярнулася да пытання пра час і прычыны ўзнікнення акання ў мове ўсходніх славян, прасачыла развіццё акання ў перыяд утварэння мовы беларускай народнасці (XIV–XVII ст.) і станаўленне сістэмы акання ў беларускай нацыянальнай мове [7, с. 34–45, 65–77].

Раздзел «Дзеяслоў» з’яўляецца адным з найбольш аб’ёмістых у кнізе і прысвечаны апісанню сістэмы катэгорый і формаў ці не самага складанага і шматаблічнага з усіх граматычна-семантычных класаў слоў. Марыя Іванаўна ўпершыню ў беларускай лінгвістыцы падрабязна даследавала дзеяслоўныя формы ў мове ўсходніх славян у пачатковы перыяд іх гістарычнага існавання, пазнаёміла чытачоў з развіццём граматычных формаў дзеяслова ў агульнаўсходнеславянскай, старабеларускай і новай беларускай мовах, асобны падраздзел прысвяціла ролі іменных формаў дзеяслова ў гісторыі беларускай мовы [7, с. 200–253].

У пачатку мая 1949 г. Марыя Іванаўна звольнілася з Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Некалькі пазней яна пераехала на Украіну, дзе жыла ў Кіеве і займалася выкладаннем аж да самага выхаду на заслужаную пенсію ў 1962 г. На жаль, у юбілейным выданні да 80-годдзя БДУ «Прафесары і дактары навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта» [9] не знайшлося месца для рускай даследчыцы прафесара Марыі Іванаўны Карнеевай-Петрулан, якая некалькі гадоў жыцця аддала сістэме беларускай вышэйшай адукацыі і імат зрабіла для нацыянальнай лінгвістыкі.

Літаратура

1. Арабей, Л. Пошукі ісціны : абразкі / Л. Арабей [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/arab1702ec.html?OpenDocument>. – Дата доступу: 04.11.2016.
2. Архіў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Ф. 205. – Воп. 10. – Спр. 8.
3. Карнеева-Петрулан, М. І. Адлюстраванне закона Фартунатава дэ Сасюра ў гаворках рускай і беларускай моў / М. І. Карнеева-Петрулан // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск : АН БССР, 1958. – Вып. 5. – С. 145–160.
4. Карнеева-Петрулан, М. І. Мова Баркулабаўскага летапісу / М. І. Карнеева-Петрулан // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск : АН БССР. – 1957. – Вып. 3. – С. 94–111.
5. Карнеева-Петрулан, М. И. К истории отдельных фонетических особенностей белорусского языка / М. И. Карнеева-Петрулан // Даследаванні па беларускай і рускай мовах. – Мінск : БДУ, 1958. – С. 111–131.
6. Карнеева-Петрулан, М. К социальным диалектам Белоруссии XVI в. / М. Карнеева-Петрулан // Ученые записки [БГУ]. Серия филологическая. – Минск : БГУ, 1940. – Вып. 7. – 166–189 с.
7. Нарысы па гісторыі беларускай мовы : дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных

устаноў / А. Я. Бірала [і інш.] ; рэдкал.: П. Ф. Глебка [і інш.]. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выд-ва Міністэрства асветы БССР, 1957. – 450 с.

8. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 205. – Воп. 5. – Спр. 43. – Арк. 15.

9. Прафесары і дактары навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта / склад. А. А. Яноўскі. – Мінск : БДУ, 2001. – 339 с.

10. Становление филологического образования в Воронежском государственном университете (1918–1931 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jeducation.ru/1_2003/95.html. – Дата доступа: 04.11.2016.

АЛЕСЬ КАЎРУС

Імя Алесь Аляксандравіч Каўруса добра ведаюць усе, хто звязаны з вывучэннем і выкладаннем беларускай мовы, з мастацкім словам, з нацыянальнай культурай.

Алесь Каўрус нарадзіўся 18 мая 1935 г. у в. Брусы на Міншчыне. З маленства спазнаўшы сілу і хараство роднага слова, Алесь Каўрус па заканчэнні Мядзельскай сярэдняй школы пастпіў на гістарычна-філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. Горкага.

Навукова-педагагічны шлях Алесь Аляксандравіч распачаўся больш за паўстагоддзя таму назад, калі ў якасці маладога спецыяліста ён вярнуўся на сваю малую радзіму, родную Мядзельшчыну, дзе выкладаў беларускую і рускую мову ў сямігадовых школах. Пазней была вучоба ў аспірантуры пры педінстытуце, якая завяршылася паспяховай абаронай у снежні 1965 г. кандыдацкай дысертацыі «Станаўленне апавядальнай мовы Якуба Коласа», напісанай пад кіраўніцтвам Ф. Янкоўскага [2]. Дарэчы, менавіта Алесь Каўрус стаў першым «абароненым» аспірантам вядомага вучонага. Дысертацыя прыцягнула ўвагу навуковай грамадскасці і паслужыла асновай для кнігі пад сімвалічнай назвай «З крыніц народнай мовы», у якой асвятляліся асаблівасці мовы і стылю апавяданняў Якуба Коласа [10].

Маладога таленавітага даследчыка запрасілі на працу ў Мазырскі педінстытут імя Н. Крупскай на кафедру беларускай мовы, дзе Алесь Каўрус працаваў да 1968 г. У хуткім часе схільнасць да фундаментальнай навукі прывяла яго ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Менавіта там, працуючы на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка, даследчык пачаў